

انجمن ریاضی ایران و مأموریتی ناتمام

محمد قاسم وحیدی اصل *

برخی استثنایا، خودبه‌خود انجمن را بیشتر به سمت فعالیت‌های ترویجی سوق می‌داد، اما این امر بدان معنا نیست که فعالیت‌های اولیه انجمن در بخش ترویج و توجه به شکل و محتوای کار آموزش ریاضی از سر ناچاری بوده است. کافی است به فهرست نام‌های این بنیان‌گذاران (صادقی، ۱۴۰۲) نگاهی بیندازیم و نام عده‌ای از پیشگامان آموزش ریاضیات کشور را در این فهرست مشاهده کنیم. یکی از اولین متون منتشر شده توسط انجمن ریاضی که به همت «کمیته نگارش و واژه» مدون شده، عنوان «نگارش ریاضی به فارسی» را دارد. در این مجموعه سه مقاله با عناوین ذیل درج شده است:

۱- برخی از مشکلات در ترجمه متون ریاضی به فارسی، نوشته روان‌شاد دکتر علی‌اکبر عالم‌زاده

۲- کتاب ریاضی در ایران چگونه باید باشد، نوشته روان‌شاد دکتر علی‌افضلی پور

۳- نقطه‌گذاری، نوشته روان‌شاد استاد احمد بیرشک
شاید معرفی اجمالی این بزرگواران و سهم ارزنده آنان در آموزش ریاضی کشور، خالی از لطف نباشد:

۱- دکتر علی‌اکبر عالم‌زاده از اولین فارغ‌التحصیلان مدرسی ریاضیات (در موسسه ریاضیات زیر نظر روان‌شاد دکتر غلامحسین مصاحب) بیش از ۵۰ جلد کتاب در حوزه ریاضیات به فارسی ترجمه کرده و کتاب‌های مورد ترجمه ایشان طی سال‌های طولانی، کتاب درسی بسیاری از درس‌ها و عده کثیری از دانشجویان بوده است. کتاب اصول آنالیز ریاضی با ترجمه وی در سال ۱۳۶۲ به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران و کتاب جبر مجرد با ترجمه وی در سال ۱۳۷۶ به عنوان کتاب برگزیده سال انتخاب شد.

۲- دکتر علی‌افضلی پور از اولین فارغ‌التحصیلان گروه‌های دانشجویی اعزامی به فرانسه، استاد دانشگاه تهران، از نخستین نویسندگان کتاب‌های درسی دبیرستانی و اولین نویسنده کتاب‌های ریاضی و آمار به زبان فارسی (روش‌های آمار در آموزش و پرورش، ۱۳۱۹؛ اصول نظریه توابع متغیر مختلط، ۱۳۲۸؛ اصول نظریه ریاضی احتمال، ۱۳۳۵؛ اصول روش‌های ریاضی آمار، ۱۳۳۶؛ واژه‌نامه ریاضی، ۱۳۵۱؛ و تعداد کثیری تألیفات دیگر)، و عضو پیوسته فرهنگستان ایران (پزشک، ۱۳۸۵).

ایده تشکیل انجمن ریاضی ایران در اولین کنفرانس ریاضی ایران که در فروردین ماه سال ۱۳۴۹ در دانشگاه شیراز برگزار شد، به پایمردی عده‌ای از ریاضیدانان علاقه‌مند و دلسوز و توانا - که افتخار شاگردی تعدادی از آن‌ها را داشته‌ام - شکل گرفت و در فروردین ماه سال ۱۳۵۰ همزمان با برگزاری دومین کنفرانس ریاضی کشور در دانشگاه صنعتی شریف، با تصویب اساسنامه و انتخاب اعضای شورای اجرایی، و ثبت در اداره ثبت شرکت‌ها رسمیت یافت. بنابراین، انجمن ریاضی ایران با چنین سابقه فعالیت طولانی، یکی از پربافت‌ترین نهادهای علمی غیردولتی در ایران است که از سال ۱۳۵۰ به عنوان نماینده جامعه بزرگ ریاضیات کشور در همه عرصه‌های آموزشی، پژوهشی، و ترویج علم فعالیت می‌کند. هرچند فعالیت‌های انجمن طی سال‌های اخیر از جهاتی، بیشتر بر پژوهش متمرکز شده است (وجود دو نشریه پژوهشی بین‌المللی و کنفرانس‌های سالانه و تعداد بسیار زیادی سمینار تخصصی، شاهدهی بر این مدعاست)، اما انجمن در برخی محورها - که در زیر به آن‌ها پرداخته می‌شود - آن انتظار را که از او می‌رود - البته به گمان نویسنده این سطور - برآورده نکرده است. فراموش نکنیم که هدف از انتشار بولتن در بدو تأسیس آن (سال ۱۳۵۲) گزارش فعالیت‌های انجمن، نشر مقالات توصیفی، و درج اخبار علمی بوده است و در سال ۱۳۶۲ بود که بولتن، صرفاً به نشر مقالات اصیل پژوهشی در زمینه‌های مختلف به زبان انگلیسی تخصصی یافته و انجمن با راه‌اندازی مجله فرهنگ و اندیشه ریاضی و خبرنامه انجمن ریاضی ایران، کار ترویج ریاضیات و اطلاع‌رسانی را به آن‌ها سپرده است. حال اگر پایه فعالیت‌های اصیل ریاضی را هم آموزش و هم پژوهش بدانیم، طبیعی است که وجود دونشریه پژوهشی بولتن و ژورنال انجمن ریاضی ایران، هدف انجمن را در ترویج پژوهش‌های اصیل ریاضی و فراهم آوردن واسطه‌ای برای نشر کارهای تحقیقی ریاضیدانان ایرانی محقق می‌کند. اما آیا در وجه دیگر فعالیت‌ها، یعنی آموزش ریاضیات - هم در شکل و هم در محتوا - به اندازه وجه دیگر، یعنی پژوهش، اهتمام لازم صورت می‌گیرد؟

درست است که بنیان‌گذاران انجمن در فضایی اقدام به تأسیس انجمن کردند که به دلیل دایر نبودن دوره‌های تحصیلات تکمیلی (به‌جز در سطح کارشناسی ارشد و در چند مورد محدود) و نیز حاکم نبودن روح پژوهش بر دانشگاه‌ها (به هر علتی و باز با کنار گذاشتن

یک نسخه پرنیت (از نوع سوزنی قدیمی) حاوی مجموعه‌ی واژه‌های ریاضی، حاصل کار کمیته‌ی واژه و نگارش انجمن (از طریق دکتر جعفر زعفرانی) به گروه ریاضی مرکز نشر تحویل داده شد. مرحوم دکتر جعفریان کمیته‌ای با حضور همه‌ی ویراستاران گروه برای ویرایش اولیه‌ی این مجموعه تشکیل دادند و کار بررسی اولیه‌ی واژه‌ها آغاز شد. بدیهی است که هدف اصلی انجمن ریاضی، چاپ آن مجموعه، بعد از ویرایش اصولی آن، در مجموعه‌ی انتشارات مرکز نشر دانشگاهی بود. برای این منظور نیاز به عقد قراردادی با مرکز نشر دانشگاهی بود که حقوق و وظایف طرفین به‌طور مناسب در آن در نظر گرفته شده باشد. این کار مقارن با دوره‌ای بود که بعد از رفتن دکتر جعفریان به فرصت مطالعاتی در سال ۱۳۶۳، مسئولیت گروه به عهده‌ی من واگذار شده بود و لذا پس از تنظیم قرارداد و آماده شدن آن برای امضا (در سال ۱۳۶۵)، به دلیل اینکه در این زمان عازم فرصت مطالعاتی بودم، از آقای دکتر مگر دیچ تومانیان - رئیس وقت انجمن - درخواست کردم که برای عقد قرارداد در اسرع وقت به تهران بیایند. آقای دکتر تومانیان، که در آن موقع در دانشگاه تبریز به کار اشتغال داشتند، شبانه با اتوبوس به تهران آمدند و صبح روز بعد قرارداد امضا و به فاصله‌ی کمی، کار ویرایش متن موجود آغاز شد. مدیریت کار در دست دکتر مهدی بهزاد، رئیس بعدی گروه ریاضی، بود. با توافق طرفین ذینفع، از دی ماه ۱۳۶۵ هیئت شش نفره مرکب از آقایان دکتر مهدی بهزاد، دکتر علی اکبر جعفریان، و سیامک کاظمی به عنوان نمایندگان انجمن ریاضی ایران و آقایان دکتر محمدهادی شفیعیها، دکتر علی عمیدی و دکتر منوچهر وصال، به عنوان نمایندگان مرکز نشر دانشگاهی و به ریاست روان‌شاد دکتر علی عمیدی مسئولیت ویرایش، تصحیح، و آماده سازی واژه‌نامه را به عهده گرفت. لازم به ذکر است که در این زمان مرحوم دکتر جعفریان پس از بازگشت دیر هنگام از فرصت مطالعاتی، به عنوان عضو هیئت ویرایش، مدتی را در جلسات حضور داشتند و با رفتن مجدد ایشان به آمریکا (به دلایل شخصی)، آقای دکتر طاهر قاسمی جایگزین ایشان شدند. طی سال‌های بعد، نیاز به ویراست جدیدی از واژه‌نامه، هم در گروه ریاضی مرکز نشر و هم در انجمن ریاضی احساس شد. مختصری از دلایل انجام این کار و فرایند اقدامات لازم برای آن در مقدمه‌ی ویراست دوم به شرح زیر آمده است:

بیش از ربع قرن از انتشار ویراست اول واژه‌نامه ریاضی و آمار می‌گذرد. می‌توان گفت که تدوین آن واژه‌نامه - به‌طوری‌که در دو مقدمه درباره‌ی مراحل پیشین تدوین این کتاب آمده - اولین تلاش جمعی جامعه ریاضی ایران برای فراهم کردن واژه‌نامه‌ای نسبتاً جامع و کلی‌نگر بود، یعنی واژه‌نامه‌ای که در آن نه یک مبحث خاص بلکه

۳- استاد احمد بیرشک، دبیر ریاضی مدارس تهران، از اولین نویسندگان کتاب‌های درسی و کارهای ارزنده‌ای از قبیل بنیان‌گذاری گروه فرهنگی هدف، بنیان‌گذاری دانشنامه بزرگ فارسی، تصحیح تقویم ایرانی، تألیف و ترجمه بیش از ۳۰ جلد کتاب، از جمله کتاب سرگذشت علم (نوشته جورج سارتون)؛ آموزش در جریان پیشرفت (نوشته پائولو فریره)؛ یک، دو، سه، ... بی‌نهایت (نوشته جورج گاموف)؛ فلسفه ریاضی (نوشته استیفن س. بارکر)، و ده‌ها خدمت فرهنگی و آموزشی دیگر.

بنابراین می‌توان یکی از نخستین دغدغه‌های بنیان‌گذاران انجمن را نظم و نسق دادن به شیوه نگارش ریاضی به زبان فارسی و یکنواخت‌سازی برابرنهاده‌های فارسی اصطلاحات ریاضی خارجی دانست که مؤید این امر را می‌توان تشکیل کمیته «نگارش و واژه» از همان ابتدای تأسیس انجمن برشمرد. شواهد و قرائن حاکی از این است که انجمن در امر واژه‌گزینی گام‌هایی بلند (هرچند ناتمام) برداشته اما در امر «نگارش» مقدار زیادی تسامح به خرج داده است. ابتدا به مورد اول می‌پردازیم. می‌توان جزئیات اقدامات اولیه در جهت تشکیل «اولین کمیته واژه و نگارش» انجمن را در همان کتابچه «راهنمای اعضای انجمن ریاضی ایران» (صادقی، ۱۴۰۲) ملاحظه کرد. من در این نوشتار به آن بخشی می‌پردازم که به عنوان یکی از اعضای «گروه ریاضی، آمار، و کامپیوتر» مرکز نشر دانشگاهی شخصاً شاهد آن بوده‌ام. این گروه به عنوان یکی از گروه‌های تخصصی مرکز نشر دانشگاهی، نظارت بر امر ترجمه (و به‌ندرت تألیف) استادان علوم ریاضی و کامپیوتر را به عهده داشت که به دنبال انقلاب فرهنگی و در دوره تعطیلی مؤسسات آموزش عالی کشور به کار ترجمه و تألیف کتاب - به عنوان کار موظف - اشتغال داشتند. سازمان‌دهی و ریاست این گروه در ابتدای امر، با روان‌شاد دکتر علی‌اکبر جعفریان، استاد دانشگاه صنعتی شریف و انسانی شریف، متواضع، خوش‌فکر، و توانمند بود. به همت او بود که از همان ابتدا استادان نخبه‌ای همچون روان‌شاد دکتر منوچهر وصال، روان‌شاد دکتر محمدهادی شفیعیها، روان‌شاد دکتر علی عمیدی، استاد فرزانه دکتر مهدی بهزاد، و گروه دیگری و از جمله عده‌ای از جوانان شایسته و آینده‌دار مانند آقای سیامک کاظمی به عضویت گروه درآمدند که حاصل کار آن‌ها ویرایش قریب به ۴۰۰ جلد کتاب درسی و آموزش ضمنی (اغلب) مترجمان تازه‌کاری بود که بسیاری از آن‌ها نه از روی علاقه بلکه به حکم جبر زمانه به کار ترجمه روی آورده بودند. من تقریباً دو ماه بعد از تشکیل گروه به عنوان معاون گروه به خدمت در آنجا مشغول شدم. روز و ماه را دقیقاً به خاطر ندارم، اما در همان روزهای اول بود که

زحمات زیادی که حروفچین‌ها و نمونه‌خوان‌های مرکز برای تولید کم‌غلط آن مصروف داشته‌اند). بدیهی است که گروه ریاضی و آمار مرکز نشر دانشگاهی بهره‌های فراوان از آن برده و ویراستاران گروه به هنگام ویرایش کتاب‌های ریاضی و آمار از این واژه‌نامه به عنوان مرجع اصلی استفاده کرده‌اند (هرچند که ثمره این کار هم نصیب جامعه ریاضی کشور شده و استادان و دانشجویان از وجود کتاب‌هایی بی‌تشتت به لحاظ برابر نهادهای فارسی برای اصطلاحات انگلیسی، بهره‌مند شده‌اند). حال سؤال این است که انجمن ریاضی ایران که به خاطر وجهه علمی و اجتماعی خود، ده‌ها نفر از ریاضیدانان پرسابقه، توانمند، و عاشق خدمت را در تولید این مجموعه ارزشمند به خدمت گرفته، آیا بهره‌برداری اصولی و متناسب با سرمایه (معنوی) صرف شده از آن می‌کند؟ به گمان من خیر! در پاسخ ممکن است گفته شود که انجمن ریاضی ایران با گرد هم آوردن عده‌ای از افراد سرشناس این انجمن که (لااقل برخی از آن‌ها) سوابقی در امر واژه‌گزینی داشته‌اند و برای یکنواخت کردن واژه‌های مورد استفاده در کتاب‌های ریاضی، بستر لازم را فراهم آورده است. دیگر چه باید بکند؟ جواب این است: عمومیت‌بخشی به استفاده از آن. باز ممکن است گفته شود که انجمن اهرم فشاری برای وادار کردن افراد به استفاده از آن ندارد. اما به نظر می‌رسد که انجمن - حداقل تا اندازه‌ای - از چنین امکانی برخوردار است. چگونه؟ پاسخ روشن است. ترویج استفاده از آن در نوشته‌های فارسی انجمن، که انجمن امکان اعمال نظر در محتویات آن‌ها را دارد. خوشبختانه به یمن گمارده شدن افرادی فاضل برای سردبیری مجله فرهنگ و اندیشه ریاضی و خبرنگار انجمن، این کار در سال‌های اخیر تا حد زیادی در این نشریات انجام می‌شود. اما انجمن قریب به ۲۰ کنفرانس و سمینار برگزار می‌کند که بخش قابل‌ملاحظه‌ای از مقاله‌های ارائه شده در آن‌ها به زبان فارسی است و انجمن می‌تواند با ملزم کردن نویسندگان به استفاده از واژه‌نامه در رواج دادن واژه‌های مصوب سهم به‌سزایی داشته باشد.

موضوع بعدی که می‌خواهم به آن بپردازم مسئله نگارش است. همان‌طور که در ابتدای مطلب گفته شد، انجمن ریاضی ایران قریب به ۶۰ سال پیش کمیته‌ای به نام «کمیته نگارش و واژه» تأسیس کرده بود. شرح مختصری از فعالیتهای انجمن در زمینه واژه‌گزینی در بالا ارائه شد. اما منظور از «نگارش» چیست و انجمن در این خصوص چه کرده است؟ به‌طوری که دیدیم یکی از اولین انتشارات کمیته نگارش و واژه (درواقع اولین) حاوی سه مقاله از استادان اهل فن بوده و مقاله‌های مرحوم دکتر علی افصلی پور و مرحوم احمد بیرشک به

تقریباً تمام مباحث ریاضی مورد نظر باشد و انتخاب برابر نهاده‌ها با توجه به حوزه معنایی و خانواده لفظی هر اصطلاح و کاربردهایش در زمینه‌های مختلف و تا حد امکان مبتنی بر نظر و سلیقه جمعی انجام شود. مباشر این امر انجمن ریاضی ایران، به نمایندگی از جامعه ریاضی ایران بود که در مرحله نهایی کار از تجارب ارزشمند ویراستاران مرکز نشر دانشگاهی (ناشر عمده متون ریاضی دانشگاهی در آن زمان) برخوردار شد. اما هر فرهنگ یا واژه‌نامه‌ای باید هر چند سال یکبار مورد بازبینی قرار گیرد و مطابق نیازها و مقتضیات جدید، ویراست کامل‌تر و دقیق‌تری از آن فراهم شود. این امر به‌خصوص درباره واژه‌نامه‌های علمی-تخصصی مانند واژه‌نامه حاضر، صادق است زیرا زبان ما در مواجهه با انبوه اصطلاحات علمی - که اغلب از غرب آمده و می‌آیند - به قدر کافی توانا نیست و هر واژه‌نامه علمی فقط بخشی از اصطلاحات لازم را در بر می‌گیرد. بنابراین، روند واژه‌گزینی و واری واژه‌ها با توجه به بازخورد دریافتی از جامعه ریاضی - باید به طور مستمر ادامه یابد تا زبان فارسی مجهز به اصطلاحات لازم برای بیان مفاهیم اصلی ریاضیات - لااقل در سطح کارشناسی ارشد- شود. در سال‌های اخیر با توسعه آموزش عالی به‌خصوص در مقطع تحصیلات تکمیلی، افزایش تعداد درس‌ها و دانشجویان ریاضی و انتشار روزافزون کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها، و رساله‌های ریاضی، نیاز به واژه‌نامه‌ای مفصل‌تر و پیراسته از اشکالاتی که در ویراست اول از نظر دور مانده بود بیش از پیش احساس می‌شد. بنابراین در سال ۱۳۸۶ قراردادی میان انجمن ریاضی ایران و مرکز نشر دانشگاهی برای تدوین و انتشار ویراست دوم بسته شد و طبق آن هیئتی پنج نفره مرکب از دو نماینده از انجمن و سه نماینده از مرکز، بهسازی ویراست اول و گسترش آن را به عهده گرفت. اعضای هیئت عبارت بودند از:

دکتر علی‌رضا جمالی، دکتر محمد جلوداری ممقانی، سیامک کاظمی، همایون معین، دکتر محمد قاسم وحیدی اصل

(۲ نفر اول از طرف انجمن و ۳ نفر بعد از طرف مرکز). این هیئت با تشکیل حدود یکصد جلسه به بررسی تک‌تک واژه‌های ویراست اول با توجه به خوشه لفظی و مفهومی هر یک پرداخت و علاوه بر اصلاحاتی در تعدادی از آن‌ها، حدود ۱۸۰۰ واژه پرکاربرد در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به واژه‌نامه افزود که نزدیک به ۱۰ درصد آن‌ها از واژگان مصوب جدید فرهنگستان زبان و ادب فارسی است.

با خواندن این مطالب (و شرح کامل‌تر آن در دو پیشگفتار ویراست‌های اول و دوم) می‌توان دریافت که چه مقدار سرمایه معنوی و مادی صرف تهیه و آماده‌سازی آن شده است (صرف‌نظر از وقت و

عشق و علاقه مفاخر علمی ما به میهن و زبان مردم قطعاً کمتر از افرادی که امروزه بر نوشتن رساله‌ها (و پایان‌نامه‌ها) به زبان فارسی پافشاری می‌کنند، نبوده است. یک مثال تاریخی ابوریحان بیرونی است. ابوریحان بیرونی یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان تمام دوران‌هاست. می‌دانیم که همه آثار او به زبان عربی است به جز کتاب التفهیم. در این مورد، استاد ابوالقاسم قربانی - از بهترین پژوهشگران تاریخ ریاضی دوره اسلامی (برنده چهار دوره کتاب سال، «جایزه قربانی» انجمن ریاضی هم به افتخار اوست) - به نقل از استاد جلال‌الدین همایی (که کتاب «اتفهیم» به تصحیح و مقدمه‌نویسی او انتشار یافت) می‌نویسد (قربانی، ۱۳۶۵):

بالجمله استاد ابوریحان این کتاب را به خواهش ریحانه بنت‌الحسین خوارزمی با اسلوب و روشی که بهتر از آن تصور نمی‌شود ... تألیف کرده است. آثار ابوریحان در زبان عربی فراوان است. اما در فارسی یگانه اثری که از او باقی مانده همین کتاب التفهیم است که به عقیده من، اگر همه جهات را از قبیل اشمال بر مواضع علمی و فواید تاریخی و قدمت و صحت و اعتبار مطالب و اهمیت ادبی و امثال آن‌ها را در نظر بگیریم، بی‌شبهه بزرگترین و بهترین یادگارهای فارسی است و در سراسر آثار فارسی بعد از اسلام هیچ نظیر و مانندی برای آن نتوان یافت. استاد ابوریحان خود این کتاب را به هردو زبان فارسی و عربی نوشته به این طریق که تمیز اصل از ترجمه دشوار می‌نماید تا جایی که بعضی پنداشته‌اند که هرکدام تألیفی است مستقل بدون اینکه ترجمه دیگری باشد.

استاد قربانی اضافه می‌کند که:

باب‌های اول و دوم التفهیم که اولی در هندسه و دومی در حساب است، مشتمل بر دویست اصطلاح ریاضی است که آن‌ها را در بخش سوم کتاب بیرونی نامه به ترتیب الفبایی مرتب کرده و معادل انگلیسی هر اصطلاح را در مقابل آن ثبت نموده و هر جا لازم بوده به شرح این اصطلاحات پرداخته‌ام و این بخش از آن کتاب را «فرهنگ مشروح اصطلاحات ریاضی» نامیده‌ام.

به این ترتیب، ضمن اینکه می‌توان مجموعه مورد اشاره استاد قربانی را از اولین واژه‌نامه‌های ریاضی فارسی تلقی کرد، باید تسلط مطلق بیرونی را از همین نوشته، یعنی کتاب التفهیم، به زبان‌های فارسی و عربی دریافت. به عبارت دیگر برای بیرونی تفاوتی نمی‌کرد که به فارسی یا عربی بنویسد، اما با توجه به سنت مرسوم، او زبان علم آن زمان را برای نوشتن آثار متعدد خود برگزید.

یکی دیگر از بزرگانی که وجود او مایه فخر ایرانیان است، محمد ابن موسی خوارزمی است. منابع اصلی او در تألیف کتاب جبر و مقابله

همین موضوع نگارش مربوط می‌شود. تأسیس مرکز نشر دانشگاهی و انتشار کتاب‌های درسی ویراسته به دست بهترین ویراستاران موجود و نیز رعایت سایر اصول چاپ و نشر (حروفچینی خوب، نمونه‌خوانی دقیق، صفحه‌آرایی خواننده‌پسند)، به طوری که دیدیم، موجب تحول شگرفی در حوزه کتاب‌های درسی دانشگاهی شد. اما حوزه‌ای دیگر که انجمن ریاضی می‌توانست و می‌بایست (از طریق استادان ریاضی که بسیاری از آن‌ها عضو و تأثیرپذیر از انجمن هستند)، در آن ورود کرده و از نابه‌سامانی موجود بکاهد، مورد غفلت قرار گرفته و در نتیجه وضعیت چندان مطلوبی ندارد. حوزه موردنظر، امر نگارش پایان‌نامه‌ها و رساله‌هاست. نظر به اهمیت رساله و برای اینکه به جنبه‌های دیگری از موضوع رساله‌نویسی، پرداخته شود، بحث مربوط به «نگارش» را تنها به این مورد محدود خواهیم کرد.

می‌دانیم که رساله دکتری، اولین سند مکتوب و عموماً حاوی نخستین مراحل کارهای پژوهشی و یافته‌های نویسنده است. واژه «تز» از کلمه‌ای یونانی به معنای «چیزی که ارائه می‌شود» برگرفته شده و به یک «پیشنهاد» اشاره دارد. ارسطو نخستین فیلسوفی است که تعریفی برای اصطلاح «تز» ارائه کرده، تز را نگره‌ای از یک فیلسوف می‌داند که در تضاد با نظر عمومی بیان می‌شود یا بیانگر اختلاف‌نظرهای او با دیگر فلاسفه است. اهمیت رساله در نظام‌های آموزشی غربی به خوبی دریافت شده و رساله، یک «سند علمی مهم» تلقی می‌شود که - دست کم در بسیاری از دانشگاه‌های غربی برای دریافت مدرک دکتری کفایت می‌کند. البته اغلب دانشجویان دکتری تلاش می‌کنند که برای شناساندن و غنی‌تر کردن سوابق پژوهشی خود به منظور استخدام یا استفاده از فرصت‌های پس‌ادکتری، مقاله‌های «مستخرج از رساله» یا مرتبط با آن بنویسند که امر علی‌حده‌ای است.

گرچه موضوع «محتوا»ی رساله، چندان مد نظر این نوشته نیست و هدف عمده، پرداختن به «شکل» یا «شیوه نگارش» است اما از آنجا که شکل و محتوا بی‌ارتباط با هم نیستند، ابتدا مختصری در باب محتوا سخن خواهد رفت. در مورد رساله دکتری در ایران ابتدا درباره زبان نگارش آن می‌توان صحبت کرد. زبان رساله در کشور، فارسی انتخاب شده است. کسانی که این امر را مصوب کرده‌اند، نمی‌توانند هیچ دلیلی به جز عنایت داشتن به زبان فارسی و پاسداشت آن ارائه کنند. قبول کردن این استدلال اتفاقاً بر اهمیت نگارش در تدوین رساله بیشتر تأکید می‌کند، اما پیش از پرداختن به آن، بی‌مناسبت نخواهد بود که چند جمله در مورد «زبان علم» (به معنای زبان نشر علم) به بحث اضافه کنیم.

و موقعیت اجتماعی خود را ارتقا بدهند. این قبیل افراد بسیار تفاوت دارند با اکثریت دانشجویان دکتری رشته ریاضی و رشته‌های مشابه که انصافاً عزم خود را جزم می‌کنند که کار خود را در دوره دکتری به بهترین وجه انجام دهند. پس چرا باید به دلیل نبود چارچوب مشخص و تعریف شده‌ای از «محتوا»ی رساله، اینان نیز در شمار آن دیگرها به شمار آیند؟

با توصیفی که از وضعیت رساله‌های فعلی در بالا به عمل آمد - البته در سطح آگاهی این نویسنده - می‌توان اغلب آن‌ها را از نوع «رساله‌های مگنه‌ای»^۱ تلقی کرد. در این نوع رساله‌ها - که در بعضی دانشگاه‌های غربی مجاز شمرده می‌شود، دانشجو - بسته به مقررات دانشگاه مربوط - چند مقاله را به هم «مگنه» می‌کند و با شرحی که به عنوان مقدمه در توصیف کارهای انجام شده و ربط مقاله‌ها به هم می‌نویسد، مجموعه کلی را به عنوان رساله به هیئت داوران ارائه می‌کند. تفاوت کار آن‌ها با ما در این است که اینجا مقاله‌هایی که اغلب به انگلیسی نوشته شده‌اند، به فارسی ترجمه و آن مقدمه هم به فارسی نوشته شده و کار تمام می‌شود. البته در ایران نمی‌توان هیچ ایرادی بر این اولویت‌دهی مقاله‌نویسی وارد کرد. دانشجوی دکتری در اغلب رشته‌های دانشگاهی وارد دورانی از زندگی می‌شود که کلمات کلیدی آن عبارت می‌شود از: آ‌ی‌اس‌ای، اسکوپوس، ضریب تأثیر، سای‌تی‌شن، اِچ-ایندکس، و ...

با این مقدمات، می‌توان سؤال کرد که اصولاً رساله‌ای که اغلب شتاب زده و با شرح بالا به زبان فارسی به نگارش درمی‌آید، نیاز چه کسانی را برآورده می‌کند؟ حتی با قبول اینکه رساله باید به هر دلیل به فارسی نوشته شود، آیا نباید از راه‌رسمی که دیگران در نگارش رساله دنبال می‌کنند، تأثیری بپذیریم؟ کشور آمریکا را مثال می‌زنم.

در آمریکا، شیوه نگارش به شدت مورد توجه نوشته‌های علمی ریاضی، و به‌ویژه رساله‌های دکتری و پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد است. قریب به اتفاق دانشگاه‌های آمریکایی (همه؟) از «سبک شیکاگو» یا درواقع از «سبک ترابیان» استفاده می‌کنند. خانم ترابیان (۱۸۹۳-۱۹۸۷) از سال ۱۹۳۰ تا ۱۹۵۸ به عنوان کارشناس مسئول رساله‌ها و پایان‌نامه‌های مقطع تحصیلات تکمیلی در دانشگاه شیکاگو به کار مشغول بود. نام خانوادگی او مأخوذ از نام همسر آمریکایی - ارمنی اوست. دانشگاه شیکاگو تأییدیه او را برای هر پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری الزامی کرده بود.

خانم ترابیان می‌نویسد: «من در همان اوایل کار متوجه شدم که جوانان نوجو، در مورد دستور زبان و نقطه‌گذاری ایده‌های خاص خود

(برخلاف اکثر دانشمندان زمان او)، آثار ریاضی ایران پیش از اسلام (تعالیم مکتب جندی شاپور) و هندی است (وان در واردن، ۱۳۷۶). کتاب حساب خوارزمی، نخستین کتابی است که درباره فن حساب هندی تألیف شده است. مسلمانان، فن حساب را مستقیماً از روی این کتاب فراگرفتند و اروپائیان به وسیله ترجمه‌هایی که از آن در سده دوازدهم میلادی به عمل آمد، با حساب هندی آشنا شدند (قربانی، ۱۳۶۵). از طریق ترجمه این اثر بود که ارقام هندی و فن حساب (الگوریتم) در اروپا معمول و همراه با نام او جاودانگی یافت. اما این سینا، ایرانی پرآوازه دیگری است که کتاب «قانون در طب» او، نوشته به زبان عربی، رساله پزشکی پیشگامی بود که به مدت شش قرن، کتاب درسی پزشکی دانشگاه‌های اروپایی بود. با این توصیفات، می‌توان نتیجه گرفت که زبان رساله نمی‌تواند معیار علاقه ما به زبان و فرهنگ فارسی باشد، آنچه مهم است میزان دانش اصیلی است که از طریق آن به دنیا می‌پراکنیم. در این میان، تعارضی هم بین این اصرار به فارسی‌نویسی رساله و معیار ارزیابی کیفیت کار پژوهشی دانشجوی دکتری بر اساس مقاله‌های «مستخرج از رساله» وجود دارد که ضرر بیشتری متوجه کیفیت «شکلی» رساله می‌کند. تجربه شخصی خود من با قضاوت بر پایه حضور در جلسه دفاع عده زیادی از دانشجویان، این است که تمام سعی و تلاش دانشجو صرف نوشتن مقاله و چاپ یا گرفتن پذیرش چاپ آن است که با توجه به مدت زمان قانونی حضور در دوره، در این امر هم کاملاً محق است. بنابراین، به محض چاپ شدن حداقل تعداد مقالات مورد نظر استاد (یا گروه آموزشی مربوط)، دانشجو در کمترین زمان ممکن شروع به تدوین رساله (درواقع رساله‌ای مستخرج از مقاله) می‌کند، درحالی که اغلب الگوی مشخص و معیار استاندارد هم برای آن ندارد.

با این تفصیل، انجمن ریاضی ایران - که همان‌طور که در مقدمه بحث گفته شد خدمات بی‌بدیلی به ریاضیات و جامعه ریاضی ایران کرده است - وظیفه مهم و مبرمی برای ارتقای کیفیت رساله‌ها و به‌طور کلی، همه نوشته‌های ریاضی دارد. به گمان من، انجمن ریاضی می‌تواند باب این موضوع را بگشاید و سروسامانی به این موضوع - دست کم در محدوده رساله‌های ریاضی - بدهد. اهمیت این امر از آن جهت بیشتر می‌شود که وزارت علوم - که متولی امر نظارت بر کیفیت رساله‌هاست - به قول معروف یک سر و هزار سودا دارد و در عین حال به ناچار از رعایت حال جمع قابل توجهی از متقاضیان مدرک دکتری است که می‌خواهند با کمترین تلاش و کسب آمادگی‌های لازم، مدرکی بگیرند که وارد مشاغل اداری بشوند یا وضعیت شغلی

^۱ stapler thesis

خدمات فراوانی به انجام رسانده است. بنابراین، انجمن صالح‌ترین فرد و به‌اصطلاح خیرالموجودین را برای این کار برگزیده است. جالب آنکه انجمن مقدمه‌ای شامل شرحی از وضعیت موجود و بیان «معضل بزرگ استانداردسازی جنبه‌های مختلف تولید متون ریاضی» را زینت‌بخش این کتاب کرده است (کاظمی، ۱۳۹۸). اما این اقدام ارزنده، گام اول انجمن در چنین راهی است. کمیته نگارش، با عضویت استادان ریاضی مورد قبول جامعه ریاضی (و با حضور موردی آقای کاظمی برای اطلاع از نیازهای جدید در امر نگارش صوری و ادغام آن‌ها در ویراست‌های بعدی کتاب شیوه‌نامه نگارش ریاضی) می‌تواند نسبت به به‌روز کردن مداوم این شیوه‌نامه (مانند «سبک شیکاگو» که در حال حاضر ۱۷ امین ویراست آن به صورت برخط آماده استفاده علاقه‌مندان است) تلاش کند و به روش‌های اعمال کردن آن‌ها در نوشتگان ریاضی - بدواً به صورت تشویقی و ارشادی برای عموم و به صورت الزامی در نوشته‌های مرتبط با انجمن - اندیشه کند. یک راهکار تشویقی می‌تواند این باشد که - نظر به اهمیت رساله‌های دکتری (زیرا اغلب نویسندگان آن‌ها بعداً نویسندگان یا مترجمان کتاب‌ها یا مقاله‌های ریاضی خواهند شد) - هر سال جایزه‌ای به بهترین رساله (به تأیید کمیته نگارش) اعطا شود. البته قطعاً راه‌های دیگری نیز هست که از نگاه اعضای محترم شورای اجرایی و کمیته نگارش دور نخواهد ماند.

[۱] پزشک، حمید. خبرنامه انجمن آمار ایران، شماره پیاپی ۵۰، تهران، ۱۳۸۵.

[۲] صادقی، اکرم. راهنمای اعضای انجمن ریاضی ایران، شماره ۲۵، سال ۱۴۰۲.

[۳] قربانی، ابوالقاسم. زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.

[۴] کاظمی، سیامک. شیوه‌نامه نگارش ریاضی، انتشارات بهار و انجمن ریاضی، تهران، ۱۳۹۸.

[۵] وان در واردن، ب. ل. تاریخ جبر؛ از خوارزمی تا امی نوتر، ترجمه محمدقاسم وحیدی اصل و علیرضا جمالی، انتشارات مبتکران، تهران، ۱۳۷۶.

[6] Kate L. Turabian, A Manual for Writers of Term Papers, Theses, and Dissertations. University of Chicago Press, Chicago, 1937.

را دارند» (ترابیان، ۱۹۳۷). برای تصحیح و هدایت این ایده‌ها بود که او شیوه‌نامه‌ای نوشت که بدواً به شکل برگه‌هایی به دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه داده می‌شد. او بعداً مطالبی را از دفترچه راهنمای انتشارات دانشگاه شیکاگو اقتباس کرد و شیوه‌نامه او به صورت یک کتابچه شصت و هشت صفحه‌ای، با عنوان «شیوه‌نامه‌ای برای نویسندگان مقاله‌های پژوهشی، رساله‌ها، و پایان‌نامه‌ها» با حق نشر دانشگاه شیکاگو در سال ۱۹۳۷ منتشر شد. انتشارات دانشگاه شیکاگو، نسخه تجدیدنظرشده‌ای را به صورت کتاب در سال ۱۹۵۵ منتشر کرد. این اثر، مشهور به «شیوه‌نامه شیکاگو» به خاطر نام نویسنده‌اش، کیت ال. ترابیان به شیوه‌نامه ترابیان نیز شهرت دارد. نهمین ویرایش این اثر در سال ۲۰۲۲ منتشر شده است. انتشارات دانشگاه شیکاگو برآورد کرده است که ویراست‌های مختلف این کتاب از زمان انتشار اولیه آن تاکنون بیش از ۹ میلیون نسخه فروش داشته است. تحلیلی در سال ۲۰۱۶ روی بیش از یک میلیون سرفصل درسی دانشگاهی نشان داد که ترابیان به دلیل این کتاب، پراستادترین نویسنده زن در فهرست منابع درسی است. پس می‌توان دید که شکل (علاوه بر محتوا) چه اهمیتی در استانداردسازی رساله‌های دوره دکتری دارد. استاندارد می‌تواند در همه جای دنیا - با اندک تفاوت‌هایی - مرسوم است. با جمع‌بندی همه موارد بالا، آنچه از انجمن ریاضی - بازم به عنوان یکی از باسابقه‌ترین و تأثیرگذارترین نهادهای علمی غیردولتی کشور - انتظار می‌رود، این است که در وهله اول «کمیته نگارش انجمن ریاضی ایران» را مجدداً تشکیل دهد و این کمیته دستور کار بدوی خود را بازاندیشی در کم‌وکیف رساله‌های دکتری تعیین کند. در گام اول، ضروری است که کمیته نسبت به متداول کردن آداب «فارسی‌نویسی ریاضی» در رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها و کتب و مقاله‌های همایش‌ها و مجلات فارسی‌زبان اقدام عاجلی صورت دهد.

البته جای خوشوقتی است که، انجمن اخیراً (سال ۱۳۹۸) دست به اقدام مهمی زده و کتاب شیوه‌نامه نگارش ریاضی، به قلم استاد سیامک کاظمی را با همکاری انتشارات بهار منتشر کرده است. استاد کاظمی طی حدود نیم‌قرن در حوزه نشر ریاضی ایران، از طریق ترجمه کتاب‌های ریاضی بسیار ارزنده، ویرایش کتاب‌های درسی، ویراستاری مجله نشر ریاضی، مشارکت در تدوین واژه‌نامه ریاضی و آمار مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ریاضی (هر دو ویراست) و عضویت در کارگروه ریاضی و کارگروه آمار فرهنگستان زبان و ادب ایران،